

Məhəmməd Füzuli – Seyid Əzim Şirvani – Əliağa Vahid Azərbaycan qəzəlinin üç sütunu

Vaqif Yusifli

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Vaqif Füzuli şeirinin pərəstişkarıdır. Saatlarla Füzuli qəzəllərini onların mənasını dərk edə-edə, sirlərini aç-aça əzbər deyə bilər. Mənə elə gəlir ki, Füzuli Vaqif Yusiflinin ədəbiyyatda, bir növ, məhək daşındır.

Xalq yazıçısı ANAR

Annotasiya. Məqalədə dahi şair Məhəmməd Füzuli, Seyid Əzim Şirvani və Əliağa Vahidin qəzəllərindən söz açılır. Burada klassiklərin yaradıcılığı dövrünə görə araşdırılır, müqayisə olunaraq təhlil olunur. Bu böyük şeir dühalarının əsərləri ilə dərinlən tanış olanda insanı heyran bürüyür. Biz bu nadir və qadir şeir ustasının, qəlblər mühəndisinin, lirik əsərlərinə səcdə edərək mütaliə edir və təhlil edirik. Beş əsrdən çoxdur Füzuli şeiri poeziyamızın ab-havasına qarışır, bütün meridianlarda öz rənglərini, poetik naxışları ilə bəzəyir.

Seyid Əzimin Füzuli qəzəllərinə nəzirələri çoxdur. Ancaq bunları, sadəcə, nəzirə hesab etmək doğru olmazdı. Bu qəzəllərdə Seyid Əzimin özünəməxsus şair fərdiyyəti, üslubu diqqəti cəlb edir.

Əliağa Vahid isə Azərbaycan qəzəlinə konkret Vətən obrazını – Azərbaycanı gətirdi. Vahidin qəzəllərində təşbihlər, metaforalar, ədəbi təsvir və bədii ifadə vasitələri sadəliyi ilə diqqəti cəlb etsə də, fəlsəfi ürfani fikirlərə də rast gəlinir.

Açar sözlər: Füzulinin qəzəlləri, Seyid Əzim və Vahidin qəzəlləri, bədii ifadə, poetik fərdilik

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.09.2024; qəbul edilib – 20.09.2024

Mahammad Fuzuli – Seyid Azim Shirvani – Aliaga Vahid three pillars of the Azerbaijani ghazal

Vagif Yusifli

Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

Abstract. The article discusses the ghazals of the great poets Mahammad Fuzuli, Seyid Azim Shirvani, and Aliaga Vahid. Here, the creativity of the classics is examined, compared, and analyzed according to their period. When one becomes deeply acquainted with the works of these great poetic geniuses, one is amazed. We read and analyze the lyrical works of this rare and capable master of poetry, the engineer of hearts, in awe. For more than five centuries, Fuzuli's poetry has

been mixed into the atmosphere of our poetry, decorating all meridians with its colors and poetic patterns.

Seyid Azim has many naziras (imitations) to Fuzuli's ghazals. However, it would not be right to consider them simply nazira (imitation). In these ghazals, Seyid Azim's unique poetic individuality and style attract attention.

Aliaga Vahid, on the other hand, brought a specific image of the Motherland - Azerbaijan - to the Azerbaijani ghazal. Although Vahid's ghazals attract attention with their similes, metaphors, literary descriptions and simplicity of artistic expression, philosophical and mystical ideas are also found.

Keywords: Fuzuli's ghazals, Seyid Azim's and Vahid's ghazals, artistic expression, poetic individuality

Article history: received – 09.09.2024; accepted – 20.09.2024

Giriş / Introduction

Füzuli qəzəli – Füzuli eşqi. Böyük ədibimiz, görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Mir Cəlal Paşayev “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasını belə başlayır: “Belinski sənətkarların yaradıcılıq ilhamını təbiət hadisələri ilə müqayisə edərək bəzisini şampanski kimi köpüklənən qazlı suya, bəzisini yaşıl kənarlı arxlardan gülərək axan duru suya, bəzisini isə kükrək dalğalarla aşıb-daşan Niaqara şalələsinə, bir qismini isə sahilləri və dibi görünməyən, yeri-göyü əks etdirən mühit dənizlərinə bənzədir. Füzulinin sənəti, şübhəsiz ki, axırıncılardandır. Bu böyük şeir dühasının əsərləri ilə dərindən tanış olanda heyrət bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustadının, qəlblər mühəndisinin, “könlülük sultanı”nın hətta ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik”.

Mir Cəlal müəllimin bu mülahizələrini Füzuli sənəti haqqında ən sanballı fikirlərə bir müqəddimə hesab etmək olar. Təbii ki, bu yazıda biz ilk sırada qəzəldən söhbət açmaq istəyirik.

*Qəzəldir səfəbxəşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Qəzəl də ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola. [4, s.44]*

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının giriş hissəsində qəzələ məhz belə bir tərif verilir və bu tərif təkcə poetik tərif deyil, şairliklə alimliyi müstəsna dərəcədə özündə birləşdirən bir sənətkarın estetik görüşlərini əks etdirir.

Füzulinin klassik şeir şəkillərinin əksəriyyətinə müraciət etdiyi məlumdur: tərcibəndlər, tərkibəndlər, müxəmməslər, müsəddəslər, mürəbbelər, qitələr, rübailər, qəsidələr, mərsiyələr də Füzuli qələmində öz klassik zirvəsinə yüksəlib. Ancaq Füzuli qəzəldə olduğu qədər heç bir digər şeir formasında sehr göstərməmişdir.

Azərbaycan qəzəli, hətta deyərdik ki, Şərq qəzəli məhz Füzuli nümunəsi ilə poeziyanın ən yüksək zirvəsinə fəth etmişdir. Xaqani Şirvani də, Nizami Gəncəvi də, Hafiz Şirazi də, Nəvai də, Cami də, Nəsimi də, Xətayi də böyük qəzəl ustadlarıdır, lakin dünya ədəbiyyatında sonet deyində Şekspir, rübai deyində Xəyyam yada düşdüyü kimi, qəzəl deyində də Füzuli xatırlanır. Füzuli qitələrinin birində yazırdı:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.*

*Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tovfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur. [4, s.383]*

Füzuli, ilk növbədə, “düşvarı asan edib”. Yaşar Qarayevin təbirincə desək, “Füzuli Dante, Şekspir və Puşkin işini milli ədəbiyyatımızda realizə etmişdir. Təsəvvür edin, o, türkcə yazmasaydı, tarix və şeir nə qədər kasıblaşardı.

Əsas hissə / Main part

Mətləbi uzatmaq istəmirəm. Füzulinin və eləcə də onun sələflərinin (Yusif Balasaqunlunun, Əlişir Nəvainin) türkcə yazmağın çətinliyini etiraf etmələri əbəs deyildi, çünki türkcə “tikansız çiçək” yaratmaq üçün böyük “bağban işi” görmək lazım idi, Nəsimi və Xətayi bu missiyanı şərəflə yerinə yetirdilər, Füzuli isə bu ənənəni elitar ənənə səviyyəsinə qaldırdı. “Füzuliyə qədər çox uzun müddət bədii sözün bətninə və mətninə fars dilini ruh kimi daxil eləmişdilər. Füzuli yad ruhu doğma bədəndən qovdu və özü bu məkanda hakim Ruh oldu” (Yaşar Qarayev). Füzulidə, doğrudan da, çətin anlaşılan sözlər, ifadələr, söz birləşmələri az deyil, ancaq elə beytlər, elə misralar, hətta elə bütöv şeir mətni var ki, onları oxuduqca Füzuli ilə bizim aramızdakı beş əsrlik zaman məsafəsi bir andaca yox olur:

*Könüldə min qəmim vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,
Bu həm bir qəm ki, el tənindən əfqan eyləmək olmaz.
Nə müşkül dərd olursa bulunur aləmdə dərmanı,
Nə müşkül dərd imiş eşqin ki, dərman eyləmək olmaz. [3, s.57]*

Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan-ayağa aşiqanədir. O pakizlik və lətafət və o naziklik və nəzakət ki, Füzulinin şeirlərində hiss olunur, heç bir şairin kəlamında o dərəcədə məhsus deyildir. Biləfərq Füzulinin hansı qisim kəlamını mütalie etmək istəsəniz, buyurun, onun hüsn-təsirini öz vücudunuzda dərk edəcəksiniz. Və bu təsirdən içəri aləminiz bir növ təmizlənilib paka çıxacaqdır, fikir və xəyalınız sizi başqa bir ali məqama – mənəviyyat aləminə tərəf çəkəcəkdir”.

Füzulinin qəzəl dünyasında iki söz – EŞQ və AŞİQ daha çox hallanır və Füzulini “Leyli və Məcnun” poeması da daxil olmaqla, bu iki söz olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Alimlər bir neçə əsrdir ki, Füzuli eşqinin real, yaxud qeyri-adiliyi barədə mülahizələr söyləmiş, bəzən bu eşqin sırf Tanrıya, bəzən də Yer gözəlinə aid edildiyini söyləmişlər. Hər iki mülahizədə, şəxsiz ki, yalan yoxdur, lakin bunları bir-birindən təcrid etmək olmaz. Mir Cəlal müəllimin bu fikrinə tam haqq qazandırırıq ki: “Bu eşq, adi insanın deyil, çox yüksək, daxili aləmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətin eşqidir. Füzuli lirikasında yüksək bir şəxsiyyətin dərin bir məhəbbətdə sanki “əridiyini” görürük”. Bəs Füzuli qəzəllərində başlıca məsdər kimi diqqəti cəlb edən EŞQin mahiyyəti barədə nə deyə bilərik? Məncə, EŞQin mənasını Füzulinin özü qədər heç bir alim bu qədər doğru-dəqiq izah edə bilməyib:

*Qəd ənərəl-eşqü lil-üşşaqi minhacəl-hüda
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida.*

*Eşqdir ol nəşeyi-kamil kim, ondandır müdam
Meydə təsviri-hərarət, neydə təsiri-səda.. [4, s.51]*

AŞIQ obrazı bütün klassik Şərq ədəbiyyatının əsas qəhrəmanıdır. Təsəvvüfdə rəmzlər və simvolik yozumlara müraciət etsək, Aşıqın – mürid, salik, dərviş, səyyar, arif və s. mənaları ifadə etdiyini görürük. Əlyar Səfərli “Divan ədəbiyyatı sözlüyü”ndə (Bakı, 2014) Aşıqə belə tərif verir: “Divan ədəbiyyatında aşıq həm də şairdir. Aşıq eşq ilə bağlıdır, aşıq sözü eşq sözündən eyni kökdən törəmişdir. Hər şair öz şeirlərində aşıqdən bəhs açarkən özünü vəsf edir, öyünür, öz duyğu və düşüncələrini qələmə alır. Təsəvvüf şeirində aşıq Allaha qovuşmaq istəyən bir insandır, məşuqə isə Allahın timsalıdır”. Füzulşünas Gülşən Əliyeva-Kəngərli isə füzuliyənə məhəbbətin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, daha doğrusu, Aşıqın tam xarakteristikasını 21 bölgədə şərh edir və bunun özü də onu sübut edir ki, Füzulinin qəhrəmanı Qəmin bütün mərhələlərini yaşayır (sevgilinin ilahiləşdirilməsi, qəmsevərlik-kədəre vurğunluq, sevgilinin zülmkarlığı və daşürəkliyi, hicranın və sevgilinin zülmünün şirinliyi, bəlaya sevinmək, taleyə boyun əymək, aşıqın ah-fəğanlığının göylərə ucalması, daha çox zahiri görünüşcə məcnunluq, divanəlik, əslində isə, aqillik, rəqibin xoşbəxtliyinə qısqanmaq, eşqin günah sayılmasına etiraz və s.).

Biz Aşıq obrazı ilə bağlı füzulşünasların fikir və mülahizələrini burada təkrar etmək niyyətində deyilik. Yalnız bir fikri bu obraz üçün daha səciyyəvi hesab edirik: “Bütün klassik tarixi boyu, demək olar ki, ta XIX əsrə qədər poeziyamızın tipik tragik qəhrəmanı aşıqdır. Hakim ictimai normalara, adət və əxlaqa müxalifət təşkil edən aşıq cəmiyyətlə mənəvi mübarizədə eşqi və vəfanı da həqiqi bir qəhrəmanlıq, kamal və hünər səviyyəsinə qaldıra bilir” [2, s.22].

Füzulinin “aşiq” rədifli bir qəzəli var və bu qəzəldə aşıqın və aşıqlıyın mahiyyəti obrazlı şəkildə öz təcəssümünü tapır. Qəzəlin bir neçə beytinə müraciət edək.

*Mənə məqsud tərki-eşq idi, vəh kim mənə hüsün
Olub gün-gündən əfzun, qıldı gün-gündən betər aşiq.*

(Mənim məqsədim eşqi tərk etmək idi, ah ki, sənin gözəlliyin gün-gündən çoxalıb, hər gün mənə daha artıq aşiq etdi).

*Çəməndə paybusindən olubdur səbzələr xürrəm,
Haman bir səbzəcə olmağa aləmdə yetər aşiq.*

(Çəmənlikdə otlar sənə ayağını öpməkdən sevincək olmuşlar. Aləmdə həmin otlar qədər olmağa aşiq yetər. Yəni bütün aşıqlar o yaşıl otlar kimi gözəlin ayaqlarını öpmək arzusundadırlar).

*Qılırsan min cigər qan, hər yana baxdıqca, ey zalım,
Nə baxmaqdır bu, hərdəm qandan alsın bir cigər aşiq?*

(Ey zalım, hər yana baxdıqca min cigər qan edirsən, bu nə baxmaqdır, aşiq hər an bir ciyəri hardan alsın?)

*Nə pərvanə doyar bir şöləyə, nə şəm bir aha,
Füzuli, sanma kim, bənzər sənə aləmdə hər aşiq.* [4, s.197]

(Pərvanə və şəm klassik şeirdə vəfa rəmzi, “sadiq aşiq” obrazlarıdır. Oda aşiq olan pərvanəni bir şölə yandırır. Yana-yana əriyən, ağlar bir aşıqı yandıran şamı da xəfif bir meh, nəfəs söndürür. Təkcə həqiqi aşiq ah çəkə-çəkə göz yaşı tökür, ayrılıq oduna dözür. Bu səbəbdən də ona heç kəs bənzəyə bilməz).

(Füzulinin “aşiq” rədifli bu qəzəlinin şərhçi füzulşünas Samət Əlizadənin “Şah beytlər” (Bakı, 1995) kitabından götürülüb).

Füzulini söz sənətinin mahir rəssamı adlandıranlar səhv etməmişlər. Şərqdə miniatür sənətinin yaratdığı möcüzələri xatırlayın. Əlyazma kitablarını bəzəmək üçün əlvan rənglərin yaratdığı o rəsm əsərləri həcmnin kiçikliyinə baxmayaraq, indi də göz oxşayır. Təbrizdə, İsfahanda, Marağada, Qəzində Sultan Məhəmmədin, Mirzə Əli Təbrizinin, Sadıq bəy Əfşarın, Kəmaləddin Behzadın, Ağamirək İsfahaninin yaratdığı bu sənət inciləri təsviri sənət nümunələri kimi indi də heyranlıq doğurur. Füzulinin də qəzəlləri, bu qəzəllərin ayrı-ayrı beytləri və bu misralarda canlanan canlı insan münasibətləri, romantik səhnələr də həmin o miniatürləri xatırladır. Onun təşbihləri, istiarələri, mübaligələri, təlmihləri (şəirdə şairin müəyyən bir hadisəyə işarə etməsi) o qədər zəngin və orijinaldır ki, Füzulidən sonra gələn şairlər qəzəllərində bu məharəti göstərməyə can atmışlar. Cəfər Cabbarlının ifadəsiylə desək: “Şairlər, ədiblər Füzulini ötmək deyil, bəlkə ona yetişmək və var qüvvələri ilə öz əsərlərini Füzulinin əsərlərinə bənzətmək və beləliklə, ədəbiyyatı qırıldığı nöqtəyə vardırmağa və orada bərkitməyə çalışırlardı”.

*Bu qəmlər ki, mənim vardır, bəirin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab oynar.* [5, s.173]

Füzuli deyir ki, mənim bu qəmlərim ki var, dəvənin başına qoysan, kafər cəhənnəmdən çıxar, orada əzab çəkənlər gülüb-oynarlar. Bundan böyük mübaligəyə rast gəlmisinizmi?

*Tabi-suzi-sinədən əskiltməsəydi göz nəmi,
Göz yumub açınca seylabə verərdim aləmi.* [5, s.184]

Füzuli deyir ki, əgər aşiqin sinəsində yanan eşqin hərarəti gözlərindəki nəmi əskiltməsəydi, o, göz yumub-açınca dünyanı selə qər qədər edər.

*Yerdən, ey dil, göyə qovmuşdu sirişkin mələki,
Anda heç qoymayacaqdır oları əfqanın.* [5, s.149]

Füzuli deyir ki, ey qəlbim, sən o qədər göz yaşı tökdün ki, mələklər yerdə qala bilməyib göyə qalxdılar, amma göyə ucalan fəryadın onları orada rahat qoymayacaqdır.

Bu sətirlərin müəllifi az-çox klassik poeziyamıza vurğun bir şəxsdir və Füzuli heyranıdır. Təkcə Füzulini deyil, klassik poeziya nümunələrinin əksəriyyətini (xüsusilə qəzəl ədəbiyyatını) dönə-dönə mütaliə edir, ən çox klassik poeziyada işlənən bədii təsvir vasitələrinə diqqət yetirir. Və etiraf edir ki, Füzuli qəzəllərində olan bu möcüzələrə heç bir şairdə təsadüf etməyib.

Beləliklə, biz Azərbaycan qəzəlinin “Füzuli mərhələsi”ni xüsusi qeyd etməliyik. Bu mərhələ hələlik qəzəl ədəbiyyatımızın zirvəsidir.

Qəzəlin Seyid Əzim əsri. Üç əsr sonra XIX əsrdə yaranan külli-miqdarda qəzəl nümunələrini nəzərdən keçirərkən aşağıdakı nəticələrə gəldik ki, XIX əsr Azərbaycan qəzəlinin həm müəyyən mənada yüksəliş dövrü, həm də eniş dövrü olmuşdur.

Qəzəl populyarlıq qazanır, xalqın milli-mənəvi dəyərləri sırasında yer alır, muğam məclislərinin bəzəyi olur, hətta maarifçi fikirləri ifadə etmək üçün bir vasitəyə çevrilir. Bunların reallaşması qəzəl ustadlarının sayəsində mümkün idi və Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəbatinin, Xan qızı Natəvanın, Mirzə Nəsrullah Baharın, Bixudun, Mir Möhsün Nəvvabın, Fatma xanım Kəminənin, Heyran xanımın, Qasirin, Racinin, Həsənəli xan Qaradağının, Sədi Sani Qarabağının, Məhəmməd Bülbül Qaryağdının, Məhəmməd ağa Cürminin, Əbdülxaliq Yusifin, Əbdülxaliq Cənnətinin, Azər Buzovnalının qəzəlləri bu janrın yeni bir vüsət qazanmasında əvəzsiz rol oynadı. Bu adlar içərisində Seyid Əzim Şirvaninin xüsusi yeri var və əgər Füzulidən sonra “USTADİ-ƏZƏM” “təyinatı” verilsə, bu, Seyid Əzimin qismətinə düşər. Müasiri Ağəli bəy

Nasehin “Sərdəftəri-əhli-fəzlü ürfan” kimi dəyərləndirdiyi Seyid Əzim, doğrudan da, adları çəkilən əksər XIX əsr şairlərinin mənəvi ustadı olmuşdur. Hətta mübahisəli səslənsə də, deməli ki, Füzuli olmasaydı, Seyid Əzim poeziyamızda birinci qəzəl ustadı kimi şöhrətlənəcəkdi. Seyid Əzim Füzuli ənənələrini yaşadan, lakin bu ənənəni özünün novator-şair keyfiyyətləri ilə zənginləşdirən bir şair idi. Ümumiyyətlə, qəzəldə Füzulidən sonra novatorluq etmək mümkün idi? Seyid Əzim qəzələ yeni ab-hava gətirdi, qəzəlin dili xeyli sadələşdi, qəzələ həyatı detallar, real hisslər daxil oldu. Deyək ki, Füzulinin platonik məhəbbətini Seyid Əzimin Yer gözəllərinin sevgisi əvəz elədi. Füzulinin heç bir qəzəlində gözəlin yaşadığı məkanın adı çəkilmir. Konkret şəxslərin də adlarına təsadüf etmirik. Amma Seyid Əzimin qəzəllərində coğrafi adlarla (şəhər, çay), tanış adamların ismi ilə qarşılaşırıq: “Kənari-çəşmimə sancıldı oxların ney tək, Sudan qəmiş bitirən Kür kənarına bənzər”, “Neçə məhrü gözəl Şirvanda könlümdən qərar almış, Tənimdən tab, gözdən xab, əldən ixtiyar almış”, “Səfayi-Kəbeyi–kuyin taparmı şeyxi-hərəm, Əgər yüz il yüngürə Məpvdən Səfayə qədər”, “Cürmilə çoxdu bu qəzəlin fərqi Seyyida, Gər simi-şeyrə bir məhəki-imtiyaz olur”. Qəzəldə zarafat, yumor, xalqdan gələn şirin, duzlu atalar sözləri və məsəllərə də (hətta söyüşə də) Seyid Əzim divanında rastlaşmaq olar: “Qonşu toyuğu qaz görünür qonşuya, Seyyid, Öz yarıvı tut, özgə nigari nə gərəkdir?”, “Yarını əğyar ilə gördü, özün öldürmədi, Adını aşıq qoyub, Seyyiddə hərgiz ar yox”, “Əgər məşuqə mənzurundu, get bir şahibaz istə, Bu məşhur bir məsəldir, Seyyida, “qaz vur, qazan doldur”, “Seyyida, yar eşidib naleyi-zarimi dedi: Bu nə itdir ki, gəlib kuyimə fəryad eylər”, “Səni Yusif bilib, verdim könül mülkündə sultanlıq, Əzizim, nuri-eynim, sən gədə oğlu gədasənmiş”, “Görər əğyar ilə yarını ölməz, İlahi, Seyyidə bir ar gəlsin”.

Qəzəldə müəyyən bir əhvalatı, aşıq-məşuq münasibətlərini nəql etmək (“Gecə xəlvətcə bizə sevgili yar gəlmiş idi” – Nizami) klassik qəzəllərimizdə ayrıca bir xətt təşkil edir. Buna süjetli qəzəl deyilir və Seyid Əzimin belə qəzəlləri sayca az deyil.

*Dünən gecə mənə həmbəzm bir səmənbar idi,
Məhi-cəmalı ilə gözlərim münəvvər idi.
Başımda nəşeyi-mey, xatirimdə zövqü səfa,
Bir əldə türreyi-dilbər, bir əldə sağər idi.
Gecəm o hur cəmalilə ruz tək rövşən,
Yerim behişt-i-bərin, badəm abi-Kövsər idi.
Nə xahiş eyləsəm ol bəzm ara olub hasil,
Nə arizu eləsəm yardən müyəssər idi.
Xuda keçən gecəni ömrümə hesab eləsin,
Ki, hər dəqiqəsi yüz min günə bərabər idi.
Q qədr axtarasan, ey şahı-diyari-vəfa
Ki, heyf öldü bu Seyyid, qəribə çakər idi. [7, s.594]*

Seyidin qəzəlləri həyatsevərlik, nikbinlik çalarları ilə oxucuda xoş hisslər oyadır, “axirət fikrini çəkmə, gözəllərdən və gözəllikdən zövq al” – bax, bu fikirləri təbliğ edirdi Seyid, xurafat zülmətinə bürünmüş Şamaxı mühitində bunları söyləmək hünər tələb edirdi. Şərabın, meyin “tərənnümü” isə Xəyyamdan, Füzulidən gəlirdi və ümumiyyətlə, klassik poeziyada mey, meyxana, şərab daha çox simvolik mənə daşıyır. Ancaq S.Əzimin yaşadığı Şamaxı mühitində meyi, meyxanəni məscidə qarşı qoymaq qabaqcadan əcəl kəndirini boynuna dolamaq idi. “Şərab almağa səndən ötrü təndə nəqdi-canım var, Güman etmə ki, bu biçarə Seyyid təngdəst olmuş”. “Qəribə xanəviran, rindi-bipərvadı Seyyid kim, Əlindən cam düşməz, bir çıxıb meyxanədən gəlməz”, “O tari-zülfə Seyyid qılmaz iman, məhz kafərdi, Çəkər təsbihdən əl, rısteyi-zünnardan keçməz”, “Seyyida, lalələr aldı ələ mərcani qədəh, Ruhi-Cəməşidi edək şad, içək bir neçə cam”, “Zahidü məscid təmənnasın çox etmə, ey könül, Zahidi bir cügd bil, həm məscidi viranə tut” və s. Ancaq

S.Əzim heç vaxt allahsız olmamışdır, qəzəllərində Qurandan, dini kitablardan gələn sözlər, ifadələr, “Xalıq”, “Allah kərimdir” rədifli qəzəlləri diqqəti cəlb edir.

Seyid Əzimin Füzuli qəzəllərinə nəzirələri çoxdur. Ancaq bunları sadəcə nəzirə hesab etmək doğru olmazdı. Bu qəzəllərdə Seyid Əzimin özünəməxsus şair fərdiyyəti, üslubu diqqəti cəlb edir:

*Can tazələnir ləli-dürəşanını görcək,
Dil xürrəm olur sərv-i-xuramanını görcək.
Dağlara çıxıb saldı başın sünbül aşağı,
Ol laləri-xün zülf-i-pərişanını görcək.
Bu xaki-siyəhdən başımız çərxə ucaldı,
Ol mahirü-xün gündə bir ehsanını görcək.
Seyyid, elə bildim ki, bəqa suyunu içdim,
Ol səbz-xətin qətlimə fərmanını görcək.* [7, s.334]

Çox maraqlıdır ki, XIX əsr şairlərinin bir çoxu ikili ədəbi həyat yaşayırdılar: bir tərəfdən divan ədəbiyyatına – klassik poeziyaya bağlı idilər, digər tərəfdən, maarifçiliyi təbliğ edirdilər. Elə Seyid Əzimin yaradıcılığı bunun əyani sübutudur.

Qəzəlin XIX əsr dövrü bu janrın obraz, bədii təsvir ustalığı, orijinal deyim tərzində də yeniliklərlə zəngin idi. Füzulidən qüvvət alan şairləri birmənalı şəkildə təqlidçi adlandırmaq olmaz. Əksinə, elə qəzəl nümunələri yaranırdı ki, onları Füzuli və Seyid Əzim qəzəlləri ilə bir sırada tay tutmaq olar.

*Hər kim ki, hicri yar ilə düşsə dimağidən,
Heç açılırmı könlü onun seyri-bağidən..
Yetdikcə gül dodağınə mey, bilməzəm alır,
Güldəin dodaq nəşəni ya mey dodağidən.
Sənsiz bahar açıla, istəməz Bahar,
Nə qönçə bağidən açılar, lalə dağidən.* [6, s.119]

XIX əsr Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrının yüksəlişini, başqa şeir formaları ilə müqayisədə aparıcı mövqeyini qeyd etdik, ayrı-ayrı qəzəl ustadlarının yaradıcılığına qısaca da olsa, nəzər yetirdik. Lakin hər bir “çiçəklənmə”nin bir solan dövrü də olur. XIX əsr – Azərbaycan maarifçiliyinin yaranışı, formalaşması və inkişafı dövrü idi, ədəbiyyatda yeni realist meyillər, tendensiyalar, təzə ədəbi janrlar yaranırdı, rus və Qərb ədəbiyyatı ilə tanışlıq başlanmışdı, bu ədəbiyyatlardan ilk tərcümələr edilirdi, yeni tipli məktəblər açılırdı, Axundov və Zərdabi kimi dühalar milli-mənəvi tərəqqi uğrunda mübarizə aparır, beyinləri köhnə, sxolostik düşüncə tərzindən xilas etməyə çalışırdılar. Əlbəttə, bu yeniliyin – yeni düşüncə tərzinin formalaşması tədricən klassik ədəbi meyarların zəifləməsinə, rəqabət gücünün azalmasına səbəb olurdu.

Bu, ədəbiyyatın zamanla, ictimai fikirdə yaranan yeni, mütərəqqi meyillərlə səsələşməsi ilə bağlı bir hərəkət idi. Lakin bu o demək deyil ki, klassik şeir formaları, xüsusilə qəzəl sıradan çıxır. Çünki “epiqonçu” adlandırılan şairlərin meydanı hələ geniş idi.

Klassik şeir formalarının strukturu əzəldən sabitliyi ilə diqqəti cəlb edir, deyək ki, nə məsnəvi, nə rübai, nə müxəmməs, nə müsəddəs, nə də qəzəl heç vaxt öz “qiyafəsini” – formasını dəyişməmişdir. Lakin zaman klassik formalara da öz “möhürü”nü basmış olur. XIX əsr poeziyasında, xüsusilə Seyid Əzim Şirvaninin, Nəbatinin, Natəvanın, Şamaxı, Qarabağ, Bakı, Lənkəran ədəbi məclislərində iştirak edən bir çox şairlərin qəzəllərində sadələşməyə, xəlqiləşməyə meyil, mümkün qədər mücərrəd və qəliz ərəb-fars sözləri və ifadələrindən qaçmaq qəzəlin yaxın gələcəkdə yeni bir mərhələsinin yaranacağına ümid doğururdu. Bu ümidi isə qəzəlin Füzulidən və Seyid Əzim Şirvanidən sonra böyük ustadı Əliağa Vahid doğrultdu.

Belə bir dövəndə klassik şeir sanki öz missiyasını başa vurmuş hesab olunurdu, ancaq XX əsrin əvvəllərində, əsasən, iki böyük sənətkar – Mirzə Ələkbər Sabir və Əliağa Vahid köhnə formalarda islahat işi apardılar (Mollanəsrəddinçi şairləri də unutmaq olmaz). Sabir klassik ənənədən məzmunu, ideyanı yeniləşdirmək naminə əruzdan dördəlli yapışdı, Vahid isə qəzəlin – “köhnə” formanın xəlqiləşdirilməsi, onu xalqa sadə və anlaşıqlı tərzdə çatdırılmasına nail oldu. Sonrakı onilliklərdə Süleyman Rüstəm, Mirmehdi Seyidzadə, Bəxtiyar Vahabzadə bu ənənəni davam etdirdilər.

Vahid klassik qəzəlin mistik, bəzən isə həddən artıq mücərrəd örtüyünü çəkib atdı, qəzəldə real insan hisslərini ön plana çəkdi. Vahidin özündən əvvəlki əruz şairlərindən fərqli olaraq dərin fəlsəfi mənalara, ağır ürfani fikirlərə, çətin anlaşılan rəmzlərə çox da yaxın getmədiyini, ərəb-fars sözlərindən bacardıqca imtina etdiyini, işlətdiyi təşbihlərin, metaforaların sadə, hətta bəzi məqamlarda primitiv olduğunu qeyd edənlər də var. Bununla razılaşımaq çətindir. Vahidin qəzəlləri fəlsəfi mənalara doludur, ürfani fikirlərə də rast gəlirik, doğrudur, işlətdiyi təşbihlər, metaforalar, ədəbi təsvir və bədii ifadə vasitələri sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir, amma bu sadəlik primitivlik demək deyil. Vahidin qəzəlləri ilə Füzuli qəzəllərini müqayisə etdikdə məna və məzmun baxımından uçurum yaradacaq qədər ciddi bir fərq görmürük. Füzuli azərbaycanca divanının ilk qəzəlində eşqi tərənnüm edir (“Qəd ənarəl...”), Vahidin qəzəllərində də buna aid onlarla misallar gətirmək olar (“Sevgilim, eşq olmasa, varlıq bir əfsanədir” və s.). Füzuli yarın sitəmindən, cövr və cəfasından şikayət edir (“Nə kəmandarsan, ey məh ki, atıb qəmzən oxun, Yıxdığın seydidə nə zəxm, nə peykan görünür”). Vahid də eləcə: (“Uyma hər zülfü qara, sevgili cananə, könül, Bu vəfasızlar edərlər səni divanə, könül”). Füzuli yar üçün qurban getməyi, hətta gözünü qırpmadan həlak olmağı özünə şərəf bilir (“İldə bir qurban kəsərlər xəlqi-ələm iyd üçün, Dəmbədəm, saatbəsaət mən sənin qurbanınəm”), Vahid də son anda ölümü intixab edir: (“Eşq cövründən qutarmaq bir sağalmaz dərdd imiş, Mən bu dərddin çarəsin ölməklə asan etmişəm”), Füzulidə sevdiyi gözəlin zahiri əlamətlərinin təsvirinə aid onlarla beytlər tapmaq müşkül deyil (“Öylə rənadır, gülüm, sərvə-xuramanın sənin, Kim, görən bir kəz olur, əlbəttə, heyranın sənin”), Vahiddə də həmçinin: (“Gözəlim, gül üzünə el hamı heyrandı sənin, Fitnəkar, şux baxışın işvəli ceyrandı sənin”), Füzuli də eşqdə özünü Məcnundan üstün sayır (“Ey Füzuli, dura məndən ala təlimi-vəfa, Nəgəh ər mərqədi – Məcnunə düşərsə güzərim”), elə Vahid də belə düşünür (“Məcnunu mənəm indiki əsrin, hanı Məcnun? Dillərdə mən ondan daha əfsanəyəm indi”). Füzuli ürfan şairi idi. Bəs Vahid? Vahid də ürfan əhli deyildimi?

*Biz xərabət əhliyik, meyxanələrdən çıxmış,ıq,
Badələr nuş etmişik, peymanələrdən çıxmış,ıq.
Atəşi-qəmdən nə qorxaq kim, Səməndərxislətik,
Şəmilər yandırmış,ıq, pərvanələrdən çıxmış,ıq.
Pirimiz piri-Muğandır, xadimi-meyxanəyik,
Rindlər zövqün görüb, divanələrdən çıxmış,ıq.
Qədri-qiyəmətsiz bizi zənn etmə, Vahid, arif ol,
Pürbəha gəncinəyik, viranələrdən çıxmış,ıq. [8, s.49]*

Bu tipli misalların sayını başqa paralellər üzrə də davam etdirə bilərik. Nəhayət, Vahid etiraf edir ki: “Böyük Füzulimizin yadigarı mən özüməm”. Fikrimizcə, bu, çox səmimi etirafdır, ancaq bu o demək deyil ki, Vahid Füzulinin kölgəsidir. Sadəcə olaraq, Vahidin öz boynuna götürdüyü missiya fərqli idi. Füzuli ruhunu və Füzuli ənənəsini yaşatmaq, lakin qəzəli sadə, xalqın başa düşəcəyi, anlayacağı bir tərzdə xalqın özünə çatdırmaq! Təbii ki, Füzulidə dərin, alt qatda gizlənən mənalara, az qala hər beytində super məcazlar diqqəti cəlb edir. Əgər müqayisə caizsə, deyək ki, Füzuli böyük bir dəryadır, Vahid isə o dəryaya axan gur bir çay.

Ancaq təbii ki, Füzuli və Vahid arasında iki mühüm fərqi mütləq nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Professor Azadə Rüstəmovə yazır: “Füzulidə məhəbbət daha çox hissi-assosiativ, ruhi-hiperbolik

məzmununda özünü göstərir. Aşiq-məşuqə münasibətlərində dramatik ehtiraslar sərhəd tanımır, həm də burada məhəbbətin predmeti-gözəllik kateqoriyası əlçatmaz ənginliklərdə olduğu üçün mənəvi-əxlaqi və eləcə də ictimai gerçəkliyin fəci şərhə üstünlük təşkil edir, kədər, izzirab motivi şairin lirik “mən”inin psixoloji vəziyyətini şərtləndirən başlıca amil rolunu oynayır”. “Ruhi-hiperbolik məzmun” – “əlçatmaz ənginliklər” Vahiddə əsas qayə deyil, hətta gözəllərin vəfasızlığından gileylənən məqamlarda belə Vahidi “izzirab motivi”nin qəhrəmanı saymaq olmaz. Vahid realistdir, mümkün olduqca xəyali sevgilərlə ovunmur, o, yaşadığı dövrün – XX əsrin gözəllərini vəsf edir:

*Bəxtiyar aşiq odur ki, onu cananı sevir,
Binəva bülbülünü öz güli-xəndanı sevir.
Mən o zülfün azı yüz dəfə bəlasın çəkdim,
Dəli könlüm yenə ol zülf-pərişanı sevir.
Sevirəm mən o nəzakətli gözəl dilbəri ki,
Musiqi elmini, rəssamı, qəzəlxanı sevir.
Piri könlüm gəlir ilhamə, görərkən hərdən,
Bir nəcabətli gözəl qız, gözəl oğlanı sevir.
Vahidin ovçuluğu olsa da, insafı da var,
Öz kəməndinə düçar etdiyi ceyranı sevir. [8, s.435]*

İkinci fərqli məqam: Füzuli qəzəllərində konkret olaraq Vətən anlayışı yoxdur. “Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir vətənim!” misrası yarın-sevgilinin məskəninə aiddir. Vahid isə Azərbaycan qəzəlinə konkret Vətən obrazını – Azərbaycanı gətirir. “Könlüm yenə bülbül kimi şeydayı-vətəndir, Məcnun edən aşıqləri leylayi-vətəndir”, “Bu şərəfət mənə nəslən qalacaqdır, Vahid, nə qədər xidmət edəm Azərbaycanım üçün”, “Vahid, cəhənnəm, istəməsin qoy rəqiblər, sən fəxr qıl ki, Azərbaycan sevir səni”. Vahidin qəzəllərində Azərbaycanın şəhərləri, rayonları vəsf edilir, görkəmli musiqiçilər və s. tərənnüm olunur.

Nəticə / Conclusion

Nəhayət, ən vacib bir məsələni qeyd edək: 20-ci əsr əruz ədəbiyyatında Vahid ədəbi məktəbi yarandı. Bu ədəbi məktəbə daxil olan Ələkbər Şahid, Rüstəm Samit, Hacı Mail, Ənvər Nəzərli, Mirhəşim Talışlı, Seyidağa, Əliəğa Bakir, Rəhim Saraylı, Həkim Qəni, Müzəffər Şükür, Ağəmi Buzovnalı, Şahin Fazil, Arif Buzovnalı, İlqar Fəhmi, Gülarə Munis, Lilpar xanım, Xatirə Xatun məhz “böyük Füzulinin yadigarı oldun” Vahidin açdığı yolla getdilər, hərəsinin öz fərdi üslubları nəzərə çarpsa da, bədii ifadə və təsvir vasitələrində Vahid yoluna sadıq qaldılar. Bu qəzəlxanlar Vahiddən sonra əruz və qəzəl boşluğunu aradan qaldıraraq Azərbaycan qəzəlinin müasir – sadə, anlaşıqlı, səlis dilli nümunələrini yaratdılar. Və onların hər bir qəzəlində “Füzulidən bir dad, bir duz” var.

*Lövhi-ələmdən yudum aşk ilə Məcnun adını,
Ey Füzuli, mən dəxi ələmdə bir eylərəm. [4, s.245]*

Beş əsrdən çoxdur Füzuli poeziyamızın ab-havasına qarışır, şeirimizin bütün meridianlarda öz rənglərini, poetik naxışlarını qatır. Görkəmli füzulişünas Sabir Əliyev yazırdı ki, “bu saat müasir poeziyada tam və bütöv bir Füzulini axtarmaq, “bax, bu şair Füzulidir” demək mümkün deyil”. Amma hər bir şairdə Füzulidən lap kiçik də olsa, bir hissə var. Mən istedadlı şair Adil Cəmilin bir şeirindəki dörd misra ilə sözümə xitam verirəm:

*Ölməzlik közərir söz ocağında,
O, ölməz sənətin özülü imiş.*

*Ən gözəl şeirini yazan çağında
Hər şair bir azca Füzuli imiş. [1, s.64]*

Ədəbiyyat / References

1. Cəmil, A. "Sözümün canı var". – Bakı: Yazıçı, 1987.
2. Qarayev, Y. "Faciə və qəhrəman". – Bakı: EA nəşriyyatı, 1965.
3. Məhəmməd, F.. "Heyrət, ey бүт..." – Bakı: Gənclik, 1989.
4. Məhəmməd, F. Əsərləri, I cild. – Bakı: Azərnəşr, 1958.
5. Məhəmməd, F. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərnəşr, 1988.
6. Poetik Məclislər. – Bakı: Yazıçı, 1987.
7. Şirvani, S. Ə. Əsərləri, I cild. – Bakı: Azərnəşr, 1967.
8. Vahid, Ə. Seçilmiş əsərləri, II cild. – Bakı: Azərnəşr, 1975.

Мухаммед Физули – Сеид Азим Ширвани – Алиага Вахид – три стопа азербайджанской газели

Вагиф Юсифли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

Резюме. В статье рассматриваются газели великих поэтов Мухаммеда Физули, Сеид Азима Ширвани и Алиаги Вахида. Здесь творчество классиков рассматривается, сравнивается и анализируется по периодам их существования.

У Сеид Азима много назира на газели Физули. Однако было бы неправильно считать их просто назирами. В этих назира-газелях обращает на себя внимание неповторимая поэтическая индивидуальность и стиль Сеид Азима.

Алиага Вахид, с своей стороны, привнес в азербайджанскую газель определенный образ родины – Азербайджана. Хотя газели Вахида привлекают внимание своими сравнениями, метафорами, литературными образами и простотой художественного выражения, в них также присутствуют философские и мистические идеи.

Ключевые слова: газели Физули, газели Сейид Азима и Вахида, художественное выражение, поэтическая индивидуальность